

KOZMA JUDIT

Napszámosok

A Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium kirekesztődéssel kapcsolatos pályázatának keretében 2003-ban kutatást végeztünk a debreceni agglomeráció két kistérségének négy településén.¹ Kutatási kérdésünk az volt, hogy a vizsgált településeken hogyan jelenik meg a kirekesztettség, milyen népeiséget és hogyan érint a probléma, és mit tesznek az így megjelenő szociális kérdés megválaszolásáért a helyi intézmények. A helyi társadalom sajátos integrációs mechanizmusait vizsgáltuk, és arra kerestünk választ, hogy miképp kapcsolódik e társadalmak legszegényebb rétege, a mély szegénységben élők csoportja az integrációs ágensekhez, melyeknek egyike a szociális ellátás. Kutatásunk legfontosabb megállapítása az volt, hogy a szociális ellátások működését nagymértékben befolyásolja a helyi társadalom más integrációs ágenseinek működése, elsősorban a helyi gazdasági-termelési rend, amely meghatározza a helyi társadalom tagjai közötti viszonyt.

Bevezetés

A kutatásunk mögött megbúvó szociológiai kérdést tehát alapvetően a fenomenológiai szemlélet formálta: A kirekesztettség létezik, hogyan lehetséges? Egy ilyesfajta kérdésfelvetés szociálpolitikai jelentőségét az adja, hogy a szociálpolitikai intézkedések mindig egy helyi társadalom kontextusában jelennek meg, és működésüket alapvetően befolyásolják ennek a kontextusnak a sajátosságai. A szociálpolitika és annak működtetője, a szociális munka ebbe a kontextusba avatkozik be, és nem mindegy, hogy milyen hatékonysággal képes ezt megtenni, s hogy melyek azok a tényezők, amelyek akadályozzák vagy segítik a szociális ellátásokhoz fűződő társadalmi célok elérését, témánk szempontjából konkrétan a kirekesztődés enyhítését.

1 A kutatás zárótanulmánya a következő címen jelent meg: Kozma Judit – Csoba Judit – Czibere Ibolya: Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások. Lehetőségek a kirekesztődött társadalmi csoportok érdekérvényesítési esélyeinek növelésére a helyi társadalmakban. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2004.

TANULMÁNYOK

Kutatásunk során a helyi társadalom integrációs mechanizmusai közül négynek a működését vizsgáltuk:

1. a helyi gazdasági-termelési viszonyoknak a szegények számára elérhető szegmensét, a napszámos viszonyt,
2. a társas támogató rendszerek működését,
3. a társadalmi védelmek rendszerét, azaz a helyi szociális ellátó-rendszert,
4. valamint az integráció helyi intézményeinek – ezeken belül az iskoláknak és civil szervezeteknek – a működési sajátosságait.

Figyelmünk természetesen fordult az *integráció helyi ágensei* felé, mivel másik alapvető tapasztalatunk volt, hogy a szegénység nem homogén jelenség. És nemcsak a fő típusoknál – az átmeneti és tartós szegénység vonatkozásában – vannak nagyon markáns eltérések. A gyakorlatban láttuk, hogy Castelnek² igaza van, amikor a beilleszkedés és a kiilleszkedés kontinuumáról beszél. Az általunk vizsgált mélyszegény csoport belső tagozódását mindenek előtt *a helyi társadalom integrációs folyamataihoz és integrációs intézményeihez való kapcsolódás, illetve az ezekhez való kapcsolódás lehetősége* határozza meg.

A kutatás alapegységét nem egyének, hanem családok jelentették. 46 családot kerestünk fel, ami az esetek körülbelül felében nem egy háztartást, összességében csaknem 300 főt jelentett. Kérdésük során a félig strukturált mélyinterjúzás módszerével dolgoztunk.

A következőkben nem célok a kutatás megállapításainak teljes áttekintése, ezt könyvünkben megtettük már (lásd az 1. lábjegyzetet), most csak a napszámosság újjáéledésének jelenségét szeretném felvázolni, hogy rávilágítsak egy olyan tényre, melyet szemérmesen a „fekete munka” terjedésére hivatkozva szokott a szakirodalom – szerintem jelentőségénél kisebb súllyal – emlegetni. Nagy kérdés, hogy hová „tűnt el” a munkaerőpiacról másfél millió ember a rendszerváltás után. Tudjuk, hogy jórésük számára a biztos jövedelmet a szociális ellátások jelentik, de azt is sejtjük, hogy nem ebből élnek, hiszen pusztán számolási műveletekkel és a hétköznapi tapasztalatok eszünkbe idézésével (mindenki számon tart egyfajta „fogyasztói kosarat”) kideríthetjük, hogy havi 12 000–16 000 forint egy főre eső jövedelemből nem lehet megélni. Erről az „eltűnt népességről”, vagy legalábbis annak egy népes hányadáról ad tudósítást a tanulmány.

Mielőtt azonban rátérnénk a napszámosság sajátosságaira, röviden tekintsük át a vizsgált települések jellemzőit és elmúlt tizenöt évének demográfiai folyamatait.

² Castel, Robert: A nélkülözéstől a kivetettséig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 1993, 3. sz., 3–23. o.

1. Településtükör

Földrajzi elhelyezkedés – agglomerációs hatások

Az általunk vizsgált négy település a debreceni agglomerációhoz tartozó, két kistérségben helyezkedik el, közülük három (Létavértes város, Bagamér nagyközség és Kokad község) az Erdőpuszták kistérségben, egy (Nyíradony város) pedig a Ligetalja kistérségben. Sajátos helyzetüket az adja, hogy miközben a társadalmi-gazdasági szempontból leszakadó Kelet-Magyarországhoz tartoznak (Nyíradony a Dél-Nyírség egyik települése, míg az erdőpusztai települések a Dél-Nyírség homokterületének déli peremére települtek), ugyanakkor szomszédosak Kelet-Magyarország makroregionális központjával, Debrecennel. Ez utóbbi előnyös is lehetne, de tény, hogy az ország egyik legfejlettebb vidéki regionális központjának számító Debrecen településfejlesztő hatása nem (vagy csak igen kis mértékben) érvényesül a várostól keletre, sőt a vizsgált települések vonatkozásában *Debrecen agglomerációs hatása* határozottan kedvezőtlen.

A vizsgált települések hátrányos helyzetét több tény mutatja. Az ipar hiánya, illetve leépülése következtében az adott településeken igen magas az inaktív (munkanélküliek és szociális ellátásokból élők) aránya. A népesség korstruktúrája a statisztikai adatokból kiegyensúlyozottnak tűnik, a tüzetesebb vizsgálat azonban rávilágított, hogy a magas gyermekszám elsősorban a hátrányos helyzetű (részben cigány) családokra jellemző, míg az idősebbek általában a városokba vándorolt képzetlenebb fiatalok által hátrahagyott szülői generáció tagjai, így a szegénység nem sújtja oly mértékben a települések idősebb lakosait, mint a fiatalokat és főleg a gyermekeket. A települések népessége a magas születésszám ellenére a rendszerváltás előtt nagy mértékben csökkent. Ez a tendencia azonban a rendszerváltás után megfordult: a településekre visszaköltöztek a városokban talajukat veszített családok, illetve a korábban városokban dolgozók (ingázók) is otthon maradtak, ami drámaian csökkentette az aktív keresővel rendelkező családok arányát. 2001-ben fele annyi volt a 100 családra jutó foglalkoztatott, mint 1980-ban, és a foglalkoztatottak aránya mind az országos, mind a régiós vagy megyei adatokhoz képest is igen alacsony. A települések iskolázottsági mutatói is rendkívül rosszak. Míg a megyeszékhely Debrecenben minden második 18 év feletti lakos érettségizett, addig Létavértesen minden ötödik, Nyíradonyban minden tizedik, Bagamérban minden hetedik, Kokadon minden hatodik; míg Debrecenben minden ötödik embernek van felsőfokú végzettsége, addig Létavértesen minden huszadiknak, Nyíradonyban minden harminchetediknek, Bagamérban minden huszonötödiknek, Kokadon minden harmincnyolcadiknak.

A helyi társadalom strukturális jellegzetességei

A helyi társadalom a vizsgált településeken erősen megosztott. A *centrum-periféria* (beilleszkedettek és kiilleszkedettek) közötti megosztottság sok szempontból megnyilvánul. Az életforma kereteinek tekintetében a következőképpen:

Térbeli viszonyokban: Cigánytelep már egyik településen sincs, de a mély szegénységben élők (nemcsak a cigányok) jellemzően a települések szélein lévő utcákban laknak, régi szoba-konyhás vályogházakban. Ezen a helyeken építették a „szocpol-házakat” is. Még ahol egyébként a centrumban is megtalálhatók a szegények lakta utcák, ott is megfigyelhető a *gettósodás*, mert azokból az utcákból, ahol megjelennek a szegény családok, elköltöznek a jobbmódúak. (Ez főleg a cigánycsaládok beköltözése esetében igaz.) A szegény családoknak a településközpontban való megjelenését az okozta, hogy az idősebb generáció kihalását követően üresen maradtak a központban található régi parasztházak, melyeket a szegény családok igen kis összegekért vehettek meg, és a cigánytelepek felszámolásakor az otthonteremtéshez állami segítséget is kaptak. Ahol vannak ilyenek, ott a *külterületi részek* válnak menedékhelyeivé a leginkább kirekesztődött, hajléktalanná vált családoknak.

A hajléktalanok másik menedéke a *cselédnek szegődés*. A hajlékukat, házas társukat és gyermekeiket vesztett egyedülállók számára nem marad más lehetőség, mint hogy elszegődjenek a gazdákhöz élelemért, szállásért, időnként kicsi pénzért, aminek ellentételezésül minden rájuk bízott munkát elvégeznék.

Mobilitás tekintetében: A centrum stabilabb, a periféria mobilabb. A jó helyzetű családok emberemlékezet óta mind a településeken éltek és gazdálkodtak, a szegények szülői generációja az 1980-as években még eljárt dolgozni Debrecenbe, Budapestre, Észak-Kelet-Magyarország iparvárosaiba. Egy részük el is költözött, azután a rendszerváltás után visszaköltözött. A legszegényebbek között ma is vannak vándorlók. Megtalálhatók közöttük a városokból kiszorult, ott hajléktalanná vált családok, de tudunk arról is, hogy a legszegényebb családok tagjai időszakonként a nagyvárosok hajléktalanjai között élnek.

Korösszetételben: A centrumhoz tartozó családok idősebbek, gyermekeiket taníttatták, úgyhogy azok általában elköltöztek. A periférián a családok fiatalok, a sok gyermek és az idősebb generáció korai halála miatt.

Hogy egy település „centruma” miképp viszonyul a „perifériához”, azt nagymértékben meghatározza a *helyi közösség történetileg kialakult mentalitása*. A mentalitás terén igen nagy a különbség az olyan települések között, ahol nagy szerepe volt hajdan az uradalmi gazdálkodásnak, így a népszerű többségét mindig is a nem-tulajdonosok alkották (Nyíradony, Kokad, Létavértes vértesi része), mint ahol a lakók többségét a 10–15 kat. holdat művelő középréteg alkotta (Létavértes létai része, Bagamér). Megfigyeléseink szerint sokkal toleránsabbak azok, akik maguk is a nincstelenek közül jönnek, mint azok, akik a múltban és ma is a kemény munkamorállal élő (főleg református) kisgazdák közül kerültek ki.

2. A mélyszegénységben élők részvétele a helyi gazdasági-termelési rendszerben: a napszám

Hogy megértsük az általunk vizsgált hátrányos helyzetű települések legszegényebbjeinek, a „periféria perifériájának” helyzetét, a fejezet nyitányaként tisztáznunk kell az egyik fő integrációs mechanizmus, a helyi termelés sajátosságait. Ezért a települést jól ismerő adatközlők elbeszélései alapján röviden áttekintjük, hogy mi történt a települések gazdasági életében a rendszerváltás után. Ez egyébként érthetővé teszi a statisztikák azon sajátos, és a kívülálló számára érthetetlennek tűnő adatsorát is, amelyek a falvakba és a kisvárosokba való nagy arányú ki- illetve visszavándorlásról szólnak. A bevándorlás Nyíradonyban volt a legnagyobb arányú: az 1990-ben 6988 lélekszámú településre tíz év alatt 542 ember vándorolt be; a többi település vándorlási különbözete ennél kisebb: az 1990-ben 6729 fő lélekszámú Létavértes vándorlási különbözete ugyanebben az időben 278; a 2422 fős Bagamérnak 72; a 704 fős Kokadnak 17 volt³.

A termelőszövetkezetek felbomlásával (átalakulásával) és a kárpótlással a vizsgált településeken magángazdaságok alakultak ki, és elkezdődött a földek akkumulációja. Ugyanakkor a városokban munkanélkülivé vált lakók közül sokan visszaköltöztek, vagy csak egyszerűen végleg hazajöttek a munkásszállókról, ennek a következménye, hogy e települések fogyása megállt, sőt lélekszámuk (Kokad kivételével) növekedni kezdett. A visszaköltözést, sőt a városokban gyökértelessé vált családok kitelepülését elősegítette, hogy a magángazdaságok – kihasználva a térség egyedülálló termelési hagyományait és a települések földterületeinek sajátosságait – munkaigényes növénykultúrák termelésébe fogtak. Ez a német piacokhoz kapcsolódóan a vizsgált erdőspusztai települések esetében a torma, amit a kedvezőbb adottságú földterületeken zöldség (elsősorban paprika, uborka) termelésével egészítenek ki; a nyíradonyi gazdaságok esetében a pritamin paprika és a hagyományos alma mellett a meggy, és újabban egyre kiterjedtebben a cseresznye termesztése. A termelés felfutása munkaalkalmakat teremtett. Ez a fajta munkaviszony viszont sokkal korábbi – a két világháború közötti – mintákat követ, azaz nem szabályozott munkaviszony, hanem a gazda-napszámos viszony, annak minden kiszolgáltatottságával együtt. Ennek a viszonynak a következtében alakult ki a szegénységnek az a formája, amelyet ma az általunk vizsgált településeken tapasztalunk.

Négy-öt évvel ezelőtt a torma-, zöldség- és gyümölcsstermesztés még egészen jó jövedelmet adott mind a gazdáknak, mind napszámosaiknak. A napszám emelkedett, mert szükség volt a munkáskezekre. Körülbelül négy éve alakult ki a mai napszám, ami 250 és 300 Ft közötti órabért jelent, amihez helyenként „kommenció” is jár: reggel egy kupica pálinka, valami harapnivaló (a legszegényebbeket – a bagaméri gazdák elbeszélése szerint – arról is fel lehet ismerni, hogy üres gyomorral mennek munkába, és mindenképpen kell nekik adni „kommenciót”, hogy dolgozni tudjanak). A kedvező értékesítésnek persze feltétele volt a minél olcsóbb munkaerő, ezért fel sem merült, hogy a termelési viszony bár-

³ Kokadon 1980 és 1990 között a vándorlási különbözet 115 volt!

melyik szereplője áldozni akart volna azért hogy a napszámos viszonyt szabályozott bérmunkás viszonyra alakítsa. Az utóbbi idők jó szándékú kísérlete, az alkalmi munkavállalói könyv bevezetése sem volt sikeres az általunk vizsgált települések jó részén. Az egyik község szociális előadója például mindössze két esetben találkozott olyan napszámosmal, aki az alkalmi munkavállalói könyvvel jelent meg, és kérte a ledolgozott napokra az aktív korúak rendszeres szociális támogatásának levonását. Ők olyanok voltak, akiknek csak néhány nap hiányzott már a 180-hoz, amelynek letelte után megkaphatták a munkanélküli segílyt. Kérdéseinkre, hogy miért nem használják többen az alkalmi munkavállalói könyvet, a településeket jól ismerők, akik maguk is gazdák, azt válaszolták, hogy az érdekeltek nem tudták eldönteni: ki fizesse a közteher-jegyét. Ezt sem a napszámosok, sem a gazdák nem akarták magukra vállalni. Ez utóbbival kapcsolatban azonban igazságot kell szolgáltatnunk a gazdák és a napszámosok egy részének. Ugyanis találkoztunk olyan gazdával, aki szívesen megállapodott volna a napszámosokkal a közteher-jegy állam által vissza nem térített részének fele-fele arányú megosztásáról, és még meg is próbálta őket meggyőzni a legális munkavégzés előnyeiről, annak viszont a napszámosok azt válaszolták: „*Ne erőltesse, Pista bácsi, a többiek úgysem teszik, sosem lenne meg a 180 nap.*” És arról is szőtt történet, hogy amikor egy munkás, akinek már csak pár napja volt a 180 naphoz, megpróbált megállapodni egy nagygazdával, hogy a 3000 Ft napszám helyett kapjon csak 2500-at, de kéri a közteher-jegyét, akkor a nap végén azt találta, hogy csak 2500 Ft-ot kapott és nem volt a könyvben a jegy. Amikor erre rákérdezett, rendkívül durva szavakkal kergette el őt a gazda. A történet valóságát természetesen nem lehet bizonyítani, de elég tudni, hogy ilyenek forognak közszájon a településen. A nagygazdánál dolgozni kiváltság, és kétséges, hogy egy ilyen eset után a történetben szereplő nagygazda még egyszer felfogadja ezt a napszámost. A félelem felkeltéséhez egy ilyen történet éppen elég.

Az alkalmi munkavállalói könyvet inkább használják a „szem előtt lévő” nagygazdaságokban, ahol nagyszámú idénymunkást alkalmaznak, és így kisebb a valószínűsége, hogy el tudják kerülni a munkaügyi ellenőrzést.

Manapság az egyik legnagyobb problémát a mezőgazdaság általános válsághelyzete okozza, ami a megszereshető jövedelmet bizonytalanná teszi. Az általunk vizsgált településeken élők mindennapi tapasztalata a világpiaci helyzet hullámozása, a termények árának zuhanása, a gazdák kiszolgáltatottsága a felvásárlóknak, a termelési költségek emelkedése. A rossz években tönkremennek a kistermelők. Mellettük pedig ott élnek ugyanazokon a településeken azok a napszámosok, akik egyre kevesebb napszámot kapnak, mert csökken a munkaigényes termények vetésterülete, a gépesítés is az ő kezükből veszi ki a kenyeret, a kisbirtokosok dologidőben inkább a családtagok munkaerejét veszik igénybe, és a nagygazdák esetleg inkább felfogadják a romániai szűkölködőket, akik még a hazai munkások éhbérénel is olcsóbban végzik el a munkát.

A napszámos munkára számítók között a másik komoly problémát a konkurencia növekedése okozza. Ezzel kapcsolatban a romániai vedégmunkások esetét már említettem. Ezek ellen valamelyest a helyi

napszámások még tudnak védekezni, mert feljelenthetik a munkavállalási engedéllyel nem rendelkezőket és az őket foglalkoztató gazdát (ahogy ez az egyik községben meg is történt), a helyi fekete munkaerőpiac túlkínálatát viszont már nem tudják ilyen könnyen leküzdeni. A legdrágább a helyzet Nyíradonyban, ahol a népesség száma az elmúlt tíz év bevándorlásának következtében csaknem 8 százalékkal nőtt. Egyre gyakoribb, hogy a munkát keresők közül már csak a „legjobbkat viszik el”, ami a kevésbé jó munkaerő helyzetének további romlásához vezet. A napszámás létből – mint később látni fogjuk – nagyon könnyű kiesni.

A vizsgált településeken ma látott napszámás viszony azonban csak részben hasonlít a két világháború közöttihez. Egyrészt – ugyanúgy, mint hetven évvel ezelőtt – ez a legbizonytalanabb foglalkoztatási forma, valóban alkalmi munka, ami legfeljebb évente 80–100 napi elfoglaltságot jelent (és nem egyszer csak töredénapokat, pár órát). Szezonális jellegű, azaz a napszámra vállalkozóknak csak elenyésző töredéke dolgozhat a téli hónapokban. Egyetlen előnye a szabadság. A napszámások nincsenek odaláncolva a munkapadhoz vagy a futószalaghoz, vagy a kistermelés mindennapi robotjához (a viszonylagos biztonságot a kistermelők esetében a minél többféle termelés teremti meg, ami tényleg folyamatos, hajnaltól késő esetig tartó nehéz fizikai munkát jelent). A napszámások jó része – és főleg a nagycsaládosok – azonban még ezt a viszonylagos szabadságot sem élvezheti, mert a sok éhes száj miatt a napszám mellett a saját kertjét (általában 200–400 négyszögöl) is művelnie kell. A napszám nagyon nehéz fizikai munka, amit ráadásul kellő odaadással kell végezni, mert a lusta, gyenge, esetleg elégedetlenkedő vagy iszákos munkást legközelebb már nem fogadják fel. Nagy a konkurencia, és a napszámásoknak tartalékaik sincsenek, így bármilyen munkát el kell vállalniuk, ami adódik, nem válogathatnak. De ezzel tulajdonképpen véget is ért a hasonlóságok sora. Ugyanis a két világháború közötti napszám legális tevékenység volt, amelyet még a törvény is szabályozott (a minimálbért legalábbis), és amely az esetek jórésztében már az 1930-as évektől a napszámások és a gazda közötti írott szerződés alapján folyt.⁴ A mai napszám ezzel szemben illegális, fekete munka. A napszámot semmiféle, a munkaviszonyhoz kötődő szociális védelem nem illeti meg. Bár interjúink során nyomokban fellelhető volt a gazda és napszámás közötti paternalista kapcsolat (a gazdák helyenként segítették a téli nehéz hónapokban legjobb munkásaikat), de ez nem elterjedt jelenség (már a két világháború között is inkább csak a legzártabb településeken fordult elő, a feudális viszonyok sajátos maradványaként). A mai helyzet egyetlen előnye a két világháború közöttihez képest az, hogy az önkormányzatok szociális ügyintézői és szociális bizottságai a fekete munkát csak időnként – nevezetesen az átmeneti segélyek esetében – veszik figyelembe, a normatív ellátásoknál nem, úgyhogy a szociális ellátások a napszámoslét

⁴ Lásd: Kiss Lajos: *A szegény emberek élete*. I. kötet. *A magyar néprajz klasszikusai*. Gondolat K., Budapest, 1981., 187–221. o.; Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. (Franklin Társulat Magyar irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1942). In: Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Akadémia K., Budapest, 1980., 83–253. o. (A témáról: 229–233. o.)

bizonytalanságát némiképp csökkentik, lehetővé tesznek egy sajátos, több forrásra támaszkodó háztartási gazdálkodást.⁵

A városokból való visszaköltözést vagy kiköltözést segítette, hogy a vizsgált településeken igen olcsók voltak a házak, főleg azokban az utcákban, ahol a korábbi földművesek (a fiatalok által hátrahagyott) legidősebb generációja élt, illetve meghalt. Az ő haláluk folytán megüresedett házak nemcsak a települések fogyása miatt voltak igen olcsók, hanem alacsony komfortfokozatuk miatt is. Ezek hagyományos, a települések régi képére emlékeztető utcák, alacsony, kicsi, mindössze két helyiségből álló, apró ablakú, alapozás nélküli vályogházak, gyakran földpadlóval. Ma ezek az utcák a korábbinál lényegesen siralmasabb képet mutatnak. A kokadi polgármesterasszony elmondta, amikor a falu „cigányutcájáról” beszélgettünk: „Valamikor idős nénik laktak ott, folyton virágoztak. Gyönyörű volt.” Hozzá kell tennünk – ahogy a kutatás során megtanultuk –, hogy a régi vályogházakat folyamatosan kell karbantartani, évente tapasztani, meszelni kell, mert különben előbb-utóbb összedőlnek. A mai házakat a legtöbb lakója – már csak a hozzáértés hiánya miatt is – nem tartja karban, ezért nem ritka, hogy a házak fala kidől. Az udvarok kopárak, szemetesek, a kertek egy része (szerencsére kisebb része) gazos, erről lehet megismerni a település legszegényebbjeinek házait, melyekben helyenként a két helyiségben 15–20 fő is lakik. Számukra jelentett nagy emelkedést, ha a szociálpolitikai kedvezmény révén házhoz juthattak.

A napszámos viszonyba az általunk vizsgált szegény csoport tagjai néhány kivétellel (ők a városokból menekülők) probléma nélkül illeszkedtek be, ugyanis a munkának ez a formája még gyermekkorukból ismerős volt (és ebben egyáltalán nincs különbség cigányok és nem cigányok között). Az interjúk tanúsága szerint a mai középgeneráció szülei ezt csinálták, ebből „hozták az ételt”. A napszámos életforma hagyományos keretei emiatt ismerősek, otthonosak az 1950-es években felnőtt generációnak. A napszám akkor is létezett, amikor a középkorú generáció férfi tagjai helyenként szinte kizárólag a közeli vagy a távoli városok iparvállalatainál dolgoztak, bár akkor leginkább a statisztikákban háztartásbeliként elkönyvelt feleségek álltak be napszámosnak.

Problematikusabb az utóbbi tíz évben felnőtt generáció helyzete, ugyanis a napszámos családok fiataljai már ebbe az életformába nőttek bele. A stabil munkaviszony nemcsak azért nem szerepel a napszámos munkából élő fiatalok terveik között, mert már szüleik generációjának életében sem láttak ilyet. A másik oka ennek az, hogy a szórványos munkahelykeresési és elhelyezkedési kísérletek is sorra csődöt mondanak. A környék üzemei általában mezőgazdasági termékeket feldolgozó

⁵ Ez azért érdekes, mert ez megfelelne a legmodernebb foglalkoztatási elméleteknek, amelyek háromjövdelmű vegyes háztartásokat prognosztizálnak a jövőre vonatkozóan. Olyan háztartásokról beszélnek, amelyekben egyszerre van jelen a redisztributív jövedelem, a munkajövedelem és a tőkejövedelem. Ez esetben a redisztributív jövedelem a munkajövedelem kiegészítését célozza a háztartási egységek jövedelmének figyelembe vételével, ellentétben a mai hazai rendisztribúciós elvvel, ami a gyerekek után biztosít bevételt, ezzel a minél több gyermek vállalására ösztönöz, ily módon növeli a munkajövedelemen osztozni kényszerülők létszámát, ami csökkenti a munkajövedelem hatékonyságát, szükségletkielégítő képességét.

vállalatok vagy erdőgazdaságok, ahol idénymunka folyik, és ők sem ragaszkodnak a hivatalos munkaviszonyhoz, amikor munkásokat keresnek. Azok a kevesek viszont, akik végül mégis találnak hivatalos munkát, pár hónap alatt kikopnak belőle. A napszámos viszonyból kilépők pedig azt kockáztatják, hogy már nem tudnak ugyanabba a viszonylag kedvező gazda–napszámos viszonyba visszalépni, amiben korábban voltak. A nagygazdáknak ugyanis megvan a maguk napszámokörük, amellyel dolgoztatni szoktak. A nagygazdához bekerülni pedig nagy kiváltság, mert ott dologidőben csaknem folyamatosan van munka, míg a kisbirtokosok földjein ritkán akad, és gyakran az is csak fél nap. Ezért van az, hogy csődöt mondanak a települések tétova munkahelyteremtési kísérletei. De annak is ez az oka, hogy a közcélú munkára is csak télen áhítoznak a település munkanélküliek (kivéve az idősebbeket, akik már nem bírják a napszámot, vagy az olyanokat, akik más okból nem kerestek munkaerők). A napszámos munka tehát röghöz köti a fiatalokat, és sajátos életpályamodellt kínál, amit a vizsgált települések társadalmát jól ismerő szakemberek is többször leírtak. Ez a következőképpen fest: hamar abbahagyott iskola, a nőknek gyerekszülés és gyermekgondozási segéllyel, majd gyermeknevelési támogatással fenntartott lét, a férfiaknak napszám, a harmadik gyerek után „szocpol-ház”, negyven fölött rokkantnyugdíj. És nem hosszú élet. Ugyanis az általunk vizsgált, mély szegénységben élő családokból csaknem teljesen hiányzott a nagyszülői generáció. A kérdezettek felmenői csaknem mind meghaltak, negyvenes és ötvenes éveikben. És a középgeneráció is hiányos: miközben az általunk vizsgált családok túlnyomó többségében a középgeneráció nagycsaládban nőtt fel (és ez igaz nemcsak a cigánycsaládokra, hanem a nem cigány családokra is), a nyolc-tizenkét testvérből igen sok már hiányzik. A szűkölködés tehát nem csak az étel, ruha, lakás szűkössége, hanem az életidő szűkössége is.

A napszám nemcsak termelési viszony, hanem *életformát is diktál*, amely eltér a gazdák életformájától. Az életforma keretei a szűkösséget tükrözik, az életvitel sajátosságai pedig a napszámos lét legalapvetőbb sajátosságának, a bizonytalanságnak a kezelését szolgálják a túlélés érdekében.

A napszámos családok eltérnek a nem napszámából élőkétől az *idő kezelésében*. Az időbeosztást a napszám ideje határozza meg. Van, amikor a napszám hajnaltól délig tart, főleg a legmelegebb nyári hónapokban. Ilyenkor a munkások pirkadatkor kelnek, délben hazamennek, és legtöbbször alszanak kicsit, mielőtt otthoni feladataikhoz látnának. Napszám nincs minden nap, és ha egy ideig minden nap mennek is, néhány hét alatt lezajlik az éppen aktuális kampány (például a tormarakás, -fejelés, gyümölcsszüretelés), és akkor néhány hét szünet következik. Ilyenkor későn kelnek. A nagyobb változatosság miatt ez az életforma szababbnak tűnik, mint a mindennapos munkába járás. Ez is ok arra, hogy a napszámos családok fiataljai elutasítsák az esetleg adódó stabil munkahelyet. Nem vonzó kép, ha minden reggel hajnalban kell kelni, rohanni kell a buszhoz, és azon legalább másfél órát zötyögni, amíg a környék összes falujából felveszik a dolgozókat, és beviszik a debreceni munkahelyre. Ennél jobbnak tűnik a nagy erőfeszítés és nagy lazítás váltako-

zásából álló életvitel. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a minimálbér sem valami magas, és a munkahely maximum 85 százalékot térít meg a húszezer forint körüli buszbérletből (ha egyáltalában megtéríti), akkor beláthatjuk, hogy a józan számítás nem a debreceni munkahely mellett szól.

Életmódminták és mentalitás tekintetében is eltér egymástól a helyi társadalmak centruma és periferiája. A perifériához tartozó családok sajátos, a többségtől eltérő életmódja és mentalitása nem felelőtlen séget jelent, ahogyan a többség vélekedik a szegények életviteléről. Sőt sajátos forrásfelhasználási, azaz termelési, takarékosági és felhalmozási stratégiák szolgálják a szegények esetében a túlélést. A napszámos munka csak tavasztól ősziig tart, és ezért a tél mindig nehezebb. A télre készülni kell. A napszám az általunk vizsgált családokban általában oly csekély összeget jelent a nagycsaládok számához viszonyítva, hogy még akkor sem tart fél óránál tovább, ha a férfiaknak pár pohár hamisított bor is jut belőle a sarki kocsmában. A napszám után ugyanis a bevásárlás következik: kenyér, zsír vagy szalonna, liszt, tészta, a konyhakertben meg nem termő zöldség, ritkán csirkefarhát. A napszámos családok étrendje nem változatos. Az asszonyok minden nap főznek, de csak egytálételt: rendszerint tésztát (laskának hívják) krumplis, diós, grízes változatban, esetleg húslevest csirkefarhátból, főzeléket a kertben megtermő paszulyból, paprikás- vagy savanyú krumplit, gyakran „semmivel”. Ha olcsó húst tudnak szerezni nagytételben, ahogyan a 2. esetleírás szereplőjénél látjuk, akkor azt beteszik a hűtőszekrénybe, amelynek levették a mélyhűtő ajtaját, hogy az egész hűtőtérben fagyasszon. A régi Szaratov hűtőszekrények ezt meglepően jól bírják.

A hagyományos életformát pontosabban követő családok – ha tehetik, mert van megművelhető kiskertjük – a napszámot kiegészítik saját termeléssel. Ennek eladásából lesz a gyerekeknek téli ruha. A téli felkészülés másik része a fent leírt étrendhez igazodik. Nagy tételben vásárolnak lisztet, zsírt, tésztát, krumplit, hagymát, fűszereket. A téli felkészülés másik részét a tüzelő beszerzése jelenti. A férfiak szerencsésebbje ezt is napszámból szerzi, az erdőgazdaságba járnak fát vágni vagy tuskózni részesedésért (két fuvar fa kitermelése után kapnak egy fuvar fát). A kevésbé szerencséseknak esetleg az önkormányzat megveszi a tüzelőt a gyermekvédelmi támogatásból. Ha ez sem megy, akkor elmennek az erdőbe „gallyazni”, azaz összegyűjtik a „dögfát”. Ha nagyon szűkölködnek télen, a bagamériek például kimennek tallózni a tormaföldekre. A gallyazást és a tallózást szigorúan tiltják, büntetik, a megfigyelt elkövetőket a mezőőr jelenti a rendőrségnek, és mire hazaérnek, már ott is van a rendőrautó. A kiszabott büntetés pénzbírság, amit behajthatatlanság esetén börtönbüntetésre váltanak át. A legjobb napszámosaiknak gazdák olykor megengedik a tallózást.

A télre való felkészülést viszont csak azok tudják megtenni, akik vagy több kenyérkeresővel rendelkeznek (az asszonyok ugyanúgy eljárnak napszámba, mint a férfiak, és a nagyobb gyereket is elszegődtetik), vagy a szomszédsági és családi reciprocitáson alapuló kapcsolatokat is forrásként tudják használni, és – de nem utolsó sorban – a szociális ellátásokból is részesülnek. Az 1. esetleírást nem azért iktatom ide, mintha tipikus

példát mutatna, hanem egyrészt azért, mert bemutatja az összes olyan túlélési stratégiát, amit egyáltalában alkalmazni lehet a nagyon kevésből élés során, másrészt bemutatja azt az ideált, ami a helyi közvéleményben él arról, hogy a szegényeknek hogyan kellene élniük. Harmadrészt ez az eset bemutatja a napszámos lét „felső peremét”, később pedig ki fogunk térni az „alsó peremre” is.

1. esetleírás: Hajni

A kérdezettre az egyik interjúalanyunk hívta fel a figyelmünket. Hajni, a kérdezett, az első mondataiban elmondta, hogy ők nem szegények, sőt gazdagok, mert mindent megad számukra az Úr, amire szükségük van.

HÁZTARTÁS/CSALÁD:

A családba öten tartoznak:

Zsolt, háztartásfő, 32 éves, 8 ált., munkanélküli

Hajni, feleség, 31 éves, ruházati eladó szakmunkás, gyermeknevelési támogatáson van

Zsolt, gyermek, 9 éves, 4. osztályba megy

Ervin, gyermek, 6 éves, óvodás

János, gyermek, 4,5 éves, óvodás

CSALÁD- ÉS FOGLALKOZÁSTÖRTÉNET:

Hajni másfél éves korától volt állami gondozott. Debrecenben volt csemeőotthonban, majd 14 éves koráig Komádiban nevelőotthonban. Ezután kollégiumban lakott Debrecenben. Édesanyjával 13 éves koráig volt kapcsolata, ma is leveleznek. Az anya Dunántúlon lakik, a sokadik kapcsolatában. Hajni azért került intézeti nevelésbe, mert az anyja akkori élettársa nem tudta őket elfogadni. Van egy nővére, vele tartja a kapcsolatot. A nővére 5-6 éves volt, amikor bekerültek. 3 éves korából emlékszik először arra, hogy meglátogatták. A nővérével mindig leveleztek. Nővére korán férjhez ment, van két fia, Hajni őhöz járt ki az iskolai szünetekben, sokat segített neki a fiúk nevelésében. 18 éves kora után dolgozott a szakmájában, eladóként. 19 éves volt, amikor Zsolttal megismerkedtek. Jött a baba, akkor összeházasodtak. 10 éve élnek együtt. Hajni mélyen hívő, s bár katolikusnak keresztelték, de a református egyházközösségbe jár. A hittestvérek nemigen segítik, ő nem is kér, mert nem érzi szükségét. A szeretetet tartja a legfontosabbnak, ezért nem érzi, hogy szűkölködnének.

Zsolt nyolcgyermekes család nyolcadik gyereke, emberemlékezet óta a településen élnek. Apja gazdálkodó volt, lovakat tartottak. Apja 80 éves, anyja 70 körüli. Zsolt a savanyítóban dolgozott 2-3 évet, azután Debrecenben biztonsági őrként, majd a helyi tsz-ben vállalt munkát. Egy éve lépett ki, négy év után, mert „nem egyezett a főnökkel”, az ugyanis csak hét órát fizetett ki neki, miközben 10 órát dolgozott. Azóta munkanélküli.

TANULMÁNYOK

JÖVEDELMEIK ÉS AZOK FELHASZNÁLÁSA:

Hajni: gyermeknevelési támogatás 19 950 Ft, családi pótlék 21 300 Ft, gyermekvédelmi támogatás 13 800 Ft

Zsolt: aktív korúak rendszeres szociális támogatása 15 260 Ft

Összesen: 70 310 Ft, 5 fő, 14 062 Ft/fő

Jövedelem-kiegészítés: Művelik a házhoz tartozó kiskertetet, Zsolt jár napszámba (ennek bérét viszont nem adja haza, mert ő is gazdálkodni szeretne, mint az apja, lovakat akar venni). A gyerekek miatt Hajni nem tud napszámba menni, de a szomszéd idős nénik rendszeresen hívják segíteni a házimunkában. Ezért nem pénzt adnak, hanem élelmiszert (lásd később).

Napi kiadások: Napi 2 l tej, mert a gyerekek szeretik. Nyáron van zöldség, gyümölcs, nem kell annyi tej. Az áhított tejkrémes szeletet Hajni legfeljebb egy héten egyszer tudja megvenni. Inkább süt, de már az is sokba kerül. A szülinapi tortát mindig megsüti. A nagymamától is kapnak kicsi édességet a gyerekek.

Ruha: Mindig, amire szükség van. Most mind a három gyereknek szandál kellett, de nem tudta mindnek megvenni, mert a középsőnek betét kell, és a betétes szandál 6-7 ezer forint lett volna. Úgyhogy a középső gyerek most vagy mezítláb jár, vagy vékony cipőben, amibe Hajni beleteszi a betétet. A felnőttek maguknak nem vesznek, csak kapnak ruhát.

Építkezés: 1997-ben kezdtek építkezni szociálpolitikai kedvezménnyel. A harmadik gyermek már útban volt. 1999-ben kapták meg a lakhatási engedélyt. 2,5 szoba komfortos ház, a fürdőszobának csak a helye volt meg az átadásakor. Sokat dolgoztak rajta ők is. A ház átadásának évében Hajni megszakította a gyest, visszament dolgozni, és így kapott 300 000 Ft végkielégítést, abból fejezték be az építkezést. A fűtést még nem tudták teljesen megoldani, vaskályhák vannak 3 helyiségben. Bekeríteni nem tudták. Korábban volt tormájuk, akkor még jobban álltak, a kerítéshez az anyagot megvették, de a „megcsináltatást” nem tudják kifizetni. Tudtak annak idején mosógépet venni, de a tv fekete-fehér, és százéves a hűtő, villanybojler van, de igyekeznek vele spórolni, mert sokba kerül az áram.

Fűtés: A felnőttek a télen fáztak, de a gyerekeknél mindig meleg volt. Olyan nagy volt a hó az idén, hogy nem tudtak kimenni az erdőre fáért. Most Hajni vett fát, 15 ezer forintért, felvágta, most rakják be a gyerekekkel.

A *bútor* még hiányos, a gyerekeknek van ágyuk, asztaluk, más nincs. Az ő szobájukban is csak a szekrénysor van, az ágy és a tv, az üres szobát lomtárnak használják.

Gyógyszer: Erre mindig jutott. Ezt is az Úrnak köszöni Hajni. Ugyanis a gyerekek nem voltak annyira betegek, hogy komoly gyógyszerek kellett volna. „Ezért kell úgy ennie a gyerekeknek. Nyáron igyekszünk betankolni a vitamint.”

Könyvek a gyerekeknek: Szokott venni a gyerekeknek az óvodában, részletre.

Az idén nem tudta megvenni a nagyobbik fiúnak a kötelező olvas-

mányokat, csak kölcsönkérte őket. Délután csendes pihenőnél olvas a gyerekeknek. Könyvtárba jár.

Eljárni szórakozni, társaságba: A hittestvérekkel beszélget néha, de komoly barátja nincs.

Nem is kíváncsiak a többiek, hogy mi van vele. „Megkérdezik, hogy vagyok, de a választ meg sem várják, már mennek is.” Magyarázza a pozitív gondolkodás előnyeit: „Nem mindegy, hogy az ember egy fél pohár italtra azt mondja-e, hogy félig üres, vagy félig tele van.”

Nyáralás, kirándulás: Most is 6000 Ft lenne a nagyobbik fiúnak az iskolai kirándulás, de még ha ki is tudná fizetni, nem tud megfelelő ruhát adni a gyerekekre.

Holnapi menetrend: Reggel ¼ 5-re kimegy leszedni a szomszéd ajánlotta meggyet. Hazamegy, mire a férjének reggelit kell csinálni. Azután kelnek a gyerekek. Van lovuk, más jószáguk nincs, azt abrakolni kell. Ha van valami munka a környéken, elmegy, ha nincs, otthon végzi a házimunkát.

TÁRSAS TÁMOGATÓ RENDSZER:

Most cseresznyét tett el. Nekik nincs gyümölcsfájuk, a szomszédok fájáról szedte le felesben. Meggyet is csak így tud szerezni, megvenni nem tudná, 150 Ft kilója. A házat a régi telekre építették, így viszont eltűnt a konyhakertjük, most felásott egy részt, tett bele karalábét, szárazbabot, paradicsomot – nem kellett venni palántát, mert a szomszédoktól és az anyósától kapott. Olyan sok paradicsompalántát kapott, hogy tovább is tudott adni. Csak dughagymát vett.

A környéken lakók szólnak, ha van valami munka. A szemben lakó néni például tojást ad a segítésért, így tojást nem is kell vennie. Azt csinál a férjének reggelire, Zsolt hatot is megeszik, az sok pénz lenne. Arrább is lakik egy néni, ha valami munka van, Zsoltot vagy őt hívja.

„Mi nem iszunk, nem dohányzunk. Ha az uram elmegy disznót fogni, úgy szokás, hogy italt adnak, de az neki nem kell. Akkor valami mást adnak, a múltkor például egy kis kakast adtak.” Anyósához is mennek segíteni, akkor is kapnak, ami nekik nincs. „Nehéz, de minden megvan.”

Az intézetről: Hálás az intézetieknek. Akkor borzasztó volt, mert akkor nem volt senkije. Most már saját családja van. Kérdezték, hogy miért vállalja a harmadik gyereket. „De ha adja az Úr...”

Nem érzi magát szegénynek, nem érzi, hogy változott volna az élete. Ha a férje elmenne dolgozni, akkor könnyebb lenne. *Nem akar?* Akaratos a férje. Meg nem látja be, hogy ha a gyerekek kell valami, azt meg kell venni.

SEGÍTSÉG A POLGÁRMESTERI HIVATALTÓL:

Sosem kért segítyt. A gyermekvédelmi támogatáshoz a papírt az óvodától kapták. Kiírták az óvodában, hogy lehet kérvényezni a térítési díj csökkentését, azután adták a gyermekvédelmi támogatást, és abból vonják a térítési díjat. Akkor még csak egy gyerek járt. Sok volt a térítési díj, mert nem volt 3 gyerekük. Most is látja, hogy másnak is sok, akinek csak 2 gyereke van. Most már viszi mind a két gyereket az óvodába, mert ott kapnak meleg ételt, és ő nem mindig tud főzni. Itt vagy ott mindig akad egy kis munka, a férje meg napszámokban van. Magának nem

TANULMÁNYOK

főzne, de a gyerekek kapjanak meleg ételt. Ha a gyerekek iskolában, óvodában vannak, akkor csak este főz, legtöbbször egytálételt. Most, nyáron, amikor a gyerekek itthon vannak, „vigyázni kell, hogy nekik legyen melegétel”. Tegnap savanyú krumplilevest főzött „minden nélkül”. Van még diója, mert az egyik szomszédnak segített felszedni, így van minden évben egy zsák dió. Úgyhogy volt diós laska. *Honnan tud ennyi mindent főzni?* Magától tanulta.

Nem jutott eszébe, hogy kérjen segílyt? Nem a kérdésre válaszol. Azt magyarázza, hogy ha elmenne a férje dolgozni, akkor a bejövő 100 000 Ft-ból jobban ki tudná fizetni a számlákat, mert az okoz gondot.

Hivatalos ügyek: Ő intézi. Változóak a tapasztalatai. Van, hogy az emberek úgy viselkednek, mintha ő egy senki lenne, mert az ott ülő hivatalnok könyvelői szakmát végzett.

Iskola-óvoda: A kicsi nem szeret óvodába járni, nem tudták vele megszerettetni. „Mindegyik gyerek más.”

Családsegítő: Csak ismeri. Ide jár a családsegítő a szomszédokhoz (ahol beszélgettünk). „Vannak, akik tényleg borzasztó körülmények között élnek, de főleg cigányok. De a szülők is tehetnek róla, mert isznak, dohányoznak, abból kijönne egy kenyér vagy doboz vaj.” Ő egy darab paradicsomot két kenyérre tesz: vékony szeletekre vágja, úgy teszi a gyerekeknek a kenyérre.

Hogyan emlékezik vissza a nevelőotthonra? Sokat köszönhet a nevelőknek, akik úgy szerették, mint a szülők. Azokat nem szerette, akik szigorúak voltak, mert sokat „kapott” igazságtalanul. Jó kislány volt. Sosem csinált rosszat, nem lopott. Sok rossz élménye volt, de igyekszik a „jót kivenni belőle”. Volt egy tanárnő, akihez ki is járt, annak sokat köszönhet.

Igyekszik a gyerekeinek megadni, amit ő nem kapott meg. Sokat játszik a gyerekekkel.

Jövő: Sok minden kellene, de nem érzi a nagy hiányt, „csak ami szükséges, az legyen meg”.

Hajninak sokféle „tőkéje” van, sokféle, valójában az összes lehetséges forrást és túlélési stratégiát tudja használni. Csak felsorolásszerűen:

- a korábbi bőségesebb évekből életük tárgyi feltételrendszere rendelkezésre áll;
- szinte minden lehetséges szociális ellátást és támogatást megkapnak;
- Zsolt rendszeresen jár napszámba, tiszteletre méltó munkakultúrát hozott gazdálkodó családjából;
- Hajni is komoly háztartás-gazdálkodási és munkakultúrával rendelkezik, aminek alapjait (és főleg a tanuláshoz szükséges készségeket) intézeti éve alatt sajátította el; az összes takarékosági stratégiát ismeri: minden nap főz; télre befőttet tesz el; nyáron megveszi, felvágja és elrakja a fát; a háztartásvezetésben prioritásai vannak, racionálisan gazdálkodik;
 - a családi, szomszédági és egyházközségi kapcsolatrendszerek támogatják őket, mert nekik is van mit adniuk, és megbízhatóak (a bizalom is tőke);
 - vannak információik, amiket ki tudnak használni (Hajni például visszament dolgozni, hogy megkapja a végkielégítést);

- tőkeként vehetjük számba Hajni mély vallásosságát is, ami lehetővé teszi a kétségbeesés elkerülését a legszigorúbb önmegtartóztatás viszonyai között.

Az eset azért is érdekes, mert amikor a települések szakemberei a szorgalmat, igyekvést, takarékossgot, beosztást, józanságot kérik számon a rászorulókon, akkor az ilyen családok lebegnek a szemük előtt. Közben viszont elfelejtkeznek arról, hogy milyen sokféle tőke kell ahhoz, hogy valaki a kevésből is eleget csináljon. És arról sem szabad elfelejtkeznünk, hogy egy adott szomszédsági és családi közösség hány ilyen családot tud eltartani.

A szegények többsége nem rendelkezik ilyesfajta tőkékkel, vagy sokkal kevesebbel rendelkezik.⁶ Emiatt sokkal kiszolgáltatottabbak a hiánynak és a bizonytalanságnak. Életmódjuk és mentalitásuk alkotóelemei egyrészt a sajátos viszonyok közötti túlélést szolgálják. Például a rövid időtávban gondolkodás és az alkohol a bizonytalanságból következő szorongást csökkenti. Az oly sokszor a szegények felelőtlenségének bizonyítására hozott érv a „nagykanál ünnepéről”, amikor a „segélyosztáskor minden van, csoki és kóla és chips a gyerekeknek, még akkor is, ha másnap nem lesz mit enni”, azt fejezi ki, hogy a hétköznapok monoton szűkösségét meg kell szakítaniuk az ünnep pillanatainak.⁷ A napszámós réteg alján elhelyezkedők esetében az ünnep rövid pillanatai annak belátását is tükrözik, hogy az éhezést úgysem lehet elkerülni. Ilyen helyzetben pedig a takarékoság nem racionális viselkedés.

Másrészt ez a mentalitás – a mindennapok szűkös idejébe való belekapadás – a szocializációs tapasztalatok következménye. Nehéz például a stabil munkaviszony szükségességéről és előnyeiről beszélni ott, ahol már felnőtt egy olyan nemzedék, amelynek a szülei sem rendelkeztek ilyennel. Ugyanígy nem egyezik a kérdezettek tapasztalati háttérével, ha az időskori nyugdíjas lét biztonságáról beszélünk, hiszen nem, vagy csak elvétve található körökben nyugdíjas korú. És nem sok haszonnal jár a „kevés gyermek – kevés gond” filozófiát hangoztatni ott, ahol a család stabil jövedelmei a gyermekek után járó ellátásokból állnak, az átmeneti segélyek elosztásánál nyilvánvalóan első szempont, hogy hány gyereke van a családnak, és hogy milyen problémákkal küszködnek, miközben a „csak” kétgyerekes, szegény családok nem kapnak például napközidíj-kedvezményt, és reményük sincs arra, hogy szociálpolitikai kedvezménnyel házat építhetnek. És az sem lényegtelen, hogy a szegényeknek évezredes tapasztalataik vannak arról: hány eleven gyermek, illetve mekkora családnagyság kell ahhoz, hogy a legmostohább körülmények között is túléljen a család. A gyermek nemcsak a szociális ellátások miatt jelent megélhetési forrást, hanem azért is, mert valamilyen mértékben mindig munkaerő is. A vizsgált településeken megjelent a gyermekmunka. Ha a legszegényebb családokban a felnőttek munkaerejét nem is tud-

⁶ A rendelkezésre álló és megszerzhető tőkék felmérése a szociális munkások tevékenységében a hatékony gyakorlat alapfeltétele lenne.

⁷ Erről részletesen szól Kozma Judit következő tanulmánya: A szegénység pszichológiai vonatkozásai. *Esély*, 2003, 2. sz., 15–30. o.

ják eladni, de el tudják adni – igaz, sokkal olcsóbban – a gyerekekét. Az iskolából való lemorzsolódás oka – a gyermekvédelmi felelősök megfigyelése szerint – gyakran egyszerűen az, hogy a napszámos családok kénytelenek már a 10 éves kor körüli fiaikat a munkába küldeni. A 10 éves kor körüli lányok munkaerejére szintén szükség van. Ha az anyák el tudnak menni napszámba, ilyenkor ők vigyáznak a kisebbekre. A túlélés kényszere nagyon szigorú forráskezelési technikákat követel.

A napszámos réteg „felülről” és „alulról” egyaránt nyitott. Egyrészt a napszámos létbe való lesüllyedés veszélye a települések kisbirtokos termelőit is veszélyezteti. Nincsenek tartalékaik, így képtelenek ellensúlyozni a mezőgazdasági termelés hullámvászásából adódó problémákat. Kiszolgáltatottak a felvásárlókkal szemben, annyiért kell eladniuk a terményt, amennyit adnak érte, nincsenek alkupozícióban. Két évvel ezelőtt a vizsgált településeken a gazdák egy részének például elvitte a termését a belvíz, sokan máig nyögik a következményeit. E családok egy részét már csak egy hajszál választja el a napszámos létbe süllyedéstől. Ugyanígy lecsúszottak a városokból menekülők.

Másrészt a napszámosok egy része – segítséggel – fel tud kapaszkodni a kisbirtokos termelők közé, ők azok, akik a szociális földprogramokból képesek voltak megfelelő jövedelemre szert tenni. Ők azok a szerencsések, akik rendelkeznek az ehhez megfelelő munkakultúrával és kapcsolatokkal. Ebbe a csoportba tartozik az 1. esetleírásban szereplő házaspár is, akik nyilvánvalóan rendelkeznek olyan tőkékkel, amelyek lehetővé teszik a kistulajdonosi létbe való felemelkedést.

A napszámosok közül azok vannak a legjobb helyzetben, akik csak néhány éve váltak munkanélkülivé vagy kerültek rokkantnyugdíjba, és még az inaktív válság előtt képesek voltak megteremteni a megfelelő életfeltételeket. A napszámból ugyanis legföljebb csak a mindennapi bevétel jön ki, nagyobb beruházásra nem jut. Úgyhogy az albérletben lakóknak reményük sincs arra, hogy önerőből saját otthonhoz tudjanak jutni.

A napszámos réteg „lefelé” is nyitott, lehet még lejjebb csúszni, a „lét alatti lét” páriái közé. A 2. esetleírás azt példázza, hogy miképp halmozódnak az esélytelenségek, ahogy lefelé haladunk a napszámos csoport rétegeiben.

2. esetleírás: Gyöngyi

Az esetben szereplő klienst a velük készített interjúban többször említették a település szociális szakemberei, ezért választottuk ki interjúalanyunk. A szakemberek véleménye szerint a település szegényei közül egyike a legnehezebb helyzetben lévőeknek. Négy gyermeke van, nagyon alacsony jövedelemből élnek, időnként rákényszerül a kamatos kölcsönre, ami miatt reménytelen helyzetbe kerül. A családsegítő szolgálat szociális munkásai már nem merik odaadni neki a gyermekvédelmi támogatást, mert elveszik tőle az uzsorások. Ezért a családgondozó kezeli a pénzt. Komolyan gondolkodnak a gyerekek intézeti elhelyezésén. Télen

Gyöngyi a szeméttelapról összeszedett műanyagzacskókkal fűtött, mert megfagytak volna. Meleg nem volt, de a gyerekek olyan bűdösek voltak a füsttől, hogy az óvodában, iskolában kiközösítették őket. A családsegítő ekkor, az iskola és az óvoda jelzésére kereste fel a családot. Gyöngyi egy darabig próbált ködösíteni („Minden rendben lesz, megcsinálom.”), de aztán összeomlott, és elmondta a helyzetet: hatalmas kamatos pénztartozása gyűlt össze, a férje börtönben van, de így jobb, mert egyébként, ha itthon van, elviszi a gyerekek szája elől a kicsi jövedelmet a kocsmába. Mint az interjúból kiderült, azért próbált titkolózni, mert a családban volt már gyerek intézetben, és rettegett attól, hogy elveszítheti a gyerekeit. Ahogy a vele készített interjúban elmondta, semmi egyebe nem maradt már, csak a gyerekek.

A beszélgetés előtti napon igazságügyi orvosszakértői vizsgálaton volt, elmondása szerint azért, hogy megállapítsák, képes-e a gyerekeit nevelni. Ez nem volt igaz. Az orvosszakértői vizsgálatra azért került sor, mert Gyöngyinek bírósági ügye van. A bírósági ügy, melyben több tárgyalás volt már, a „szocpol-lakás” miatt folyik, amelyben Gyöngyi és gyerekei laknak. A környék legtöbb szociálpolitikai kedvezménnyel épült házához hasonlóan Gyöngyié is úgy épült, hogy nem volt hozzá semmiféle saját erő. Az ilyen helyzeteket rendszerint úgy oldották meg, hogy a vállalkozó jelentkezett a feladatra, kölcsönkértek építőanyagot, aminek az árát azután némi kamattal a felvett pénzből visszafizették. Nos, ez még nem lett volna baj, a házak egy része így is felépült úgy-ahogy, de a Gyöngyivel üzletelő vállalkozó feketén épített, a házból csak a falak állnak, és be van fedve, az ablakokon és az ajtón fólia, így lakhatási engedélyt nem kaphatnak, a pénz pedig már elfogyott, nincs miből a házat befejezni. A falak már repedeznek, mert nincs alap, és mindent kispóroltak belőle, amit csak lehetett., Miután Gyöngyi felvette a bankban a pénzt (2,2 millió forintot), a vállalkozó az autóban elvette tőle. Nemrég a vállalkozó egy gázrobbanásban meghalt. A pénzt viszont az ügyfeleitől perli a bíróság. Kérdeztem Gyöngyit (aki nyilvánvalóan értelmi fogyatékos és hallássérült), hogy volt-e ügyvédje a tárgyaláson. Nem értette, mi az. Kérdeztem, a tárgyalás előtt odament-e valaki hozzá beszélni az ügyről. Nemmel válaszolt. Egyedül állt a bíróság előtt (amúgy 17 másik vádlottárral együtt), miközben csak annyit értett az ügyből, hogy vissza kellene fizetnie a 2,2 millió forintot. Az igazságügyi orvosszakértő nyilván az értelmi fogyatékoságának fokát próbálta megállapítani.

Az interjú során nehéz volt vele beszélni, mert a hallássérültsége, az idegállapota és az értelmi sérültsége miatt általában monologizál, s igyekszik kikerülni, hogy kérdést kapjon. Ennek ellenére, ha kellő nyomtatékkal kérdeztem, megértette, hogy mire vagyok kíváncsi. Hallásgyengesége mellett asztmás is, az interjú alatt végig kapkodta a levegőt.

Az idősothton helyiségében beszélgettünk, mert amikor kint voltunk náluk az interjú időpontját megbeszélni, a gyerekek állandóan szaladgáltak körülötte, figyelni sem tudott, nem hagyott szóhoz jutni, folyamatosan beszélt.

A ház egyébként egy elképesztően mocskos hodály. Három nagy szoba van, a konyhának és a fürdőszobának csak a helye van meg, víz nincs bent. Az első szobát láthatóan nem lakják, bútor sincs benne, a koszos

TANULMÁNYOK

rongyok között egy nagy tál volt ott, tele disznótüdővel, amit Gyöngyi egy disznóvágásról hozott el hitelbe. A bűz leírhatatlan volt. A másik első szobában csak egy ócska sezlon állt. Az előtt feküdt a földön Sándor, Gyöngyi férje, ajult részegen. Valamennyien a hátsó szobát lakják. Az egyik gyerek hangosan kiabált ki a hátsó szobából, hogy nézzem meg, milyen kosz van. Nyilván ez valamiféle megkésett válasz volt a hivatalosabb látogatásaira. A másik gyerek, Dávid állandóan az anyja mellett volt, hangosan kiabált, rángatta. Gyöngyi láthatóan nem tudott vele mit kezdeni, hol fölkapta, hol letette, hogy azután ismét fölvegye, ami a gyerek súlyát és Gyöngyi nyilvánvaló alultápláltságát tekintve, nem volt könnyű feladat.

HÁZTARTÁS/CSALÁD:

A háztartásban összesen 9 fő él:

Gyöngyi, háztartásfő, 39 éves, házas, de jórészt különváltan él a házastársától, Sándortól. 6 kiegészítő iskolai osztályt végzett, gyakorlatilag írástudatlan, gyermeknevelési támogatáson van.

Sándor, Gyöngyi férje 40 éves, munkanélküli, 8 osztályt végzett, nagyrészt különváltan élnek.

Natasa, Gyöngyi előző kapcsolatából született 22 éves lánya, aki házas Bélával, 16 évesen maradt ki az általános iskola 6. osztályából, gyermekgondozási segélyen van.

Kinga 18 éves, egyedülálló, 16 évesen maradt ki a kiegészítő iskola 6. osztályából, munkanélküli.

Sándor 8 éves, 1. osztályos a kiegészítő iskolában, újra fogja járni az 1. osztályt.

Dávid 5 éves, óvodás.

Béla Natasa férje, 23 éves, 8 osztályt végzett, munkanélküli, ellátást nem kap.

Béla, Natasa és Béla gyermeke, 3 éves.

Arnold, Natasa és Béla gyermeke, 8 hónapos.

CSALÁD- ÉS FOGLALKOZÁSTÖRTÉNET:

Gyöngyiék nyolcan voltak testvérek, a nagyapja muzsikus volt, magyar cigányok, ugyanitt laktak gyermekkorában is. Nagyon szegények voltak, a helyi cigánytelepen laktak putriban. A szülei a faluba jártak dolgozni, tapasztani (vályogvetők voltak), és úgy „hoztak ételt”. Voltak csordások, apja dolgozott a vasútnál is. Egy gyerek Gyöngyi testvérei közül fogytékosan született, intézetben nevelkedett. Gyöngyi szülei analfabéták voltak. Gyöngyi gyakran volt beteg gyermekkorában, két fiatalabb testvére szívbeteg volt, fiatalon meghalt. A szülők 58-59 éves korukban haltak meg. Idősebb bátyja a börtönben cukorbetegséget kapott, nyugdíjas, házhoz kötött. Az élő testvéreknek csak három-három gyerekük van.

Sándorral akkor házasodtak össze, amikor Gyöngyi egy másik embertől volt terhes Natasával. Gyöngyi egy oláh („sátoros”) cigánycsalád férfitagjának volt az élettársa Hajdúhadházon. Az anyósa nem tűrte őt, úgyhogy szakított az élettársával. Sándor vállalta Natasát. Natasa iskolakerülés miatt egy ideig intézeti gondozott volt.

Gyöngyinek sosem volt munkaviszonya, csak a gyermekgondozási se-

gélyből, illetve a gyermeknevelési támogatásból élt, amit még két hónapig, a legkisebb gyermek 8 éves koráig kap.

Sándor is nagycsaládból származott, szülei már nem élnek. 1991–92-ig Budapesten dolgozott, kéthetenként jött haza. Akkoriban még jól éltek, Sándor a fizetését hazaadta. 1992 óta munkanélküli, napszámoként dolgozik. Az elmúlt években egyre mélyebben süllyedt az alkoholizmusba. Mostanában ritkán van otthon, hónapokig Budapesten tartózkodik hajléktalanoként. Ott egy fóliasátorban laknak a testvérével és más hajléktalanokkal, vasgyűjtéssel szerzik meg az italtra valót.

Natasa a két gyerekkel van otthon gyermekgondozási segélyen, munkaviszonya sosem volt.

Béla munkanélküli, 2-3 hónapos munkán dolgozott egy vállalatnál, de részeges volt, úgyhogy elbocsátották. Regisztrált munkanélküli, most jár le az 1 éves regisztrációja, rövidesen megkapja az aktív korúak rendszeres szociális támogatását.

JÖVEDELMEIK ÉS AZOK FELHASZNÁLÁSA:

Gyöngyi: gyermeknevelési támogatás 19 950 Ft, családi pótlék 13 000 Ft, gyermekvédelmi támogatás 13 800 Ft.

Natasa: gyermekgondozási segély 19 950 Ft, családi pótlék 11 200 Ft, gyermekvédelmi támogatás 9200 Ft.

Kinga nem dolgozik, az anyja tartja el.

Sándor nem ad haza pénzt, csak ha otthon van, a napszámából esetleg vesz valamit a gyerekeknek.

Béla napszámba jár, de jövedelmet ő sem hoz, mert alkoholista és erős dohányos.

Gyöngyiék biztos jövedelme tehát 46 750 Ft, ami négy fő között oszlik meg, ha külön háztartásnak vesszük Natasa családját, ahol 11 687 Ft jut egy főre. Natasaék biztos jövedelme 40 350 Ft, négy főre, ami 10 087 Ft/fő.

Semmire sem jut elegendő. Súlyosan nélkülöznek. A gyerekeknek sem jut elegendő élelmiszerre, ruhára (Gyöngyi a fia szétszakadt cipőjét is papuccsá vágta szét, mert nem tudott neki másik cipőt venni). Télen a gyerekek betegsége idején sem jutott gyógyszerre. Dávidot decemberben rohammentővel kellett a kórházba szállítani, gennyes tüdő- és mellhártyagyulladás miatt. Amikor a két családanya már nem bírja a gyerekek éhes rimánkodását, „kamatos pénzt” vesz fel, aminek a dupláját kell visszaadniuk, ha megkapják a következő havi szociális járandóságukat, így már a hónap elején sincs pénzüik. Gyöngyi most segítséggel kiszállt ebből az ördögi körből (a cigány kisebbségi önkormányzat vezetője megfenyegette az uzsorást, hogy feljelenti, így az elengedte a tartozást, aminek egyébként Gyöngyi már a sokszorosát fizette vissza), de Natasának 140 000 Ft tartozása van.

Nyáron valamivel jobb, mert akkor Gyöngyi el tud menni napszámba, de – mivel az alultápláltság és az egyébként is rossz egészségi állapota miatt – egyre kevésbé tud dolgozni, félő, hogy nem talál munkát. A két nagyobb lány nem segít ebben, mert Natasa maga is alultáplált, rossz egészségi állapotban van, és már várja a harmadik gyereket. Kinga bírná, de Gyöngyi elmondása szerint lusta, sőt időnként a boltban adósságot

TANULMÁNYOK

csinál az anyjának, mert jó ruhákat szeretne. Gyöngyi a kicsi jövedelmet még a konyhakert megművelésével tudja kiegészíteni.

TÁRSAS TÁMOGATÓ RENDSZER:

Sem a tágabb család, sem a szomszédság támogatására nem számíthatnak, mivel Gyöngyi családjának még élő tagjai maguk is nélkülöznek, a szomszédoktól származó segítség pedig reciprocitáson („ma nekem, holnap neked”) alapulna, de nincs mit adnia.

KAPCSOLAT A SZOCIÁLIS SZOLGÁLATOKKAL:

A gyermekvédelmi támogatást nem kapják kézhez, abból a hivatal a gyerekek napközijét fizeti be, vagy bevásárol, a gyógyszert, a tűzifát veszi meg, ahogy a néha kapott rendkívüli segélyből is (évente maximum négyszer lehet a településen rendkívüli segélyt kapni, az is legfeljebb 4000 Ft).

HELYZETÉRTÉKELÉS ÉS VÁGYAK:

Mikor megkérdeztem Gyöngyit, hogy az utóbbi időben jobb-e vagy rosszabb a helyzetük, mint korábban, minden hezitálás nélkül azt válaszolta, hogy jobb, mert felépült a házuk, és korábban egy kidőlt falú putriban laktak. Ez a legjobb dolog, ami életében vele történt. A következő jó dolog az lenne, ha sikerülne leszázalékoltatnia magát. Ez eddig nem sikerült, csak „40 százalékot kapott”.

Az esetben a legnehezebb helyzetű családok egyikét látjuk, a napszámos réteg legalsóit, akiket már csak egy paraszthajszál (Gyöngyi esetében esetleg a bírói ítélet, illetve a gyermeknevelési támogatás elvesztése) választ el az ennél is lejjebb lévőktől, a „lét alatti létben” tengődőktől. Most is csak felsorolásszerűen nézzük meg az esélytelenségek halmozódását az esetleírás szereplőinél:

- biztos egy főre eső jövedelmük mindössze 10 000 forint körül van a szociális ellátásokból, de még annak egy része sem jelenik meg pénzbevételeként a háztartásban (ezt a kedvezményezettek általában úgy ítélik meg, hogy elvették tőlük a segélyt);
- a napszámából kevéssé számíthatnak kiegészítésre,
 - mert egyrészt a családot ellátó Gyöngyi az egészségi állapota miatt egyre kevésbé képes dolgozni,
 - másrészt a férfiak keresményüket nem a család ellátására, hanem alkoholra költik;
- ha a férfiak munkája a családi bevételt gyarapítaná, akkor sem lenne sokkal fényesebb a helyzet, de a gyerekeket nem veszélyeztetnék oly mértékben az éhezés, a részeg szülő dühkitörései és az egy szobában elszívott, töméntelen legolcsóbb cigaretta bűze,
- ami nyilvánvalóan egyik oka a gyerekek gyakori légzőszervi (főleg asztmás) megbetegedésének.
- A család fiatal nőtagjai közül az egyik rossz egészségi állapottal küszködik, korán szült, 22 évesen már a harmadik gyereket várja, a másik meg nem hajlandó dolgozni, élösködik.

- A család tagjainak egy része értelmi fogyatékos, másik része 16 évesen a nyolcadik osztály elvégzése nélkül hagyta el az iskolát.
- A társas támogató rendszerre nem számíthatnak, mivel tágabb családjuk tagjai is nélkülöznek, a szomszédok bizalmára sem építhetnek, mert „hitelképtelenek”.

Az eseteleírásból az is kiderül, hogy a szegények sajátos kizsákmányozási módjai is a legszegényebbeket veszélyeztetik leginkább. Nem az eseteleírásban szereplő kérdezett mondta el egyedül, hogy a kamatos pénzt akkor veszik fel, amikor már nem bírják a gyerekek éhes sírását, vagy akkor is meg akarják venni a beteg gyereknek a gyógyszert, ha egyáltalán nincs rá pénzük, és az önkormányzati szociális irodából is hiába kérnek, mert már „kimerítették a keretet”. A szociális ügyintézők a legkézségesebben a gyerekek gyógyszerére, szemüvegére, kezeltetésére adnak gyorssegély, ami azonnali pénzt jelent, de nagy valószínűséggel időnként akkor is hivatkoznak a rászorulókat a gyerek szükségére, amikor ételre kell a pénz.⁸ Ugyanígy a szociálpolitikai kedvezménnyel épült házzal kapcsolatos visszaélések is a legszegényebbeket fenyegetik, hiszen semmi más módjuk nincs jobb lakáshoz jutni, csak a nem egyenes út. A „vállalkozók” pedig csak úgy dolgoznak, ha „megéri nekik”, ami esetünkben azt jelenti, hogy nem teszik az épületbe azt, amit be kéne tenni. Ezért történt meg nem egy esetben, hogy a felépített ház az átadás után nem sokkal összedőlt.

A legszegényebbek esetében előfordul a piti bűnelkövetés más formája is. Ellopják a biciklit vagy a szánkót, amit éppen őrizetlenül találnak. Sokszor gyerekek lopnak a nélkülöző családnak. Az egyik település iskolájába például szinte minden évben betörnek, valószínűleg gyerekek. Elvitték a fagyasztott húst a hűtőből, az öreg mosógépet. A piti bűnelkövetést a helyi társadalom sajátosan tolerálja. Az elkövetőket jól ismerik, és időnként az ellopott javakat is meglátják. A közbiztonságot ennek ellenére kiválóan tartják, mind a rendőrség, mind pedig a közvélemény. A piti bűnelkövetés leggyakoribb áldozatait ugyanis maguk is szegények. Az egyik interjúalanyunk, aki mozgássérült és félig vak testvérrel él, maga is látássérült és értelmi fogyatékos, azt mesélte, hogy tavaly a nagy télben a környék megfagyástól rettegő családjai lebontották a fakerítésüket, ellopták a fakaput, még a nyárra félretett babkarókat is elvitték. Az ÁNTSZ hívta fel a családsegítő szolgálat figyelmét, hogy a testvérpár segítségre szorul, mert a megfagyástól kell őket megmenteni. Ennek a testvérpárnak a még mozgásképes tagja mondta el, hogy már a kiskertet sem műveli meg, mert „*Minek? Úgyis ellopják.*”

Ahogy haladunk a szegénység lépcsőfokain lefelé, úgy halmozódnak az esélytelenségek: az iskolai karrier törése, a betegség, a fogyatékos, a rövid élettartam. És a nélkülözések további nélkülözésekhez vezetnek: a fogyatékos csökkenti a szomszédok szolidaritását és az önvédelem

⁸ Vagy esetleg másra, mert arról is szólnak történetek, hogy a gyorssegély felvétele után „kiszoláriumozva” vagy „kiondolálva” találkoztak a szociális előadók a kérelmezővel. De ez már a helyi szociális mitológia tárgykörébe tartozik, amiről a zárótanulmány más fejezeteiben írtunk.

képességét, így nem lehet megvédeni az oly szükséges konyhakertet a tolvajoktól; a rászoruló nem tudja igénybe venni a nagyon szükséges kórházi kezelést, mert nincs hálóinge, papucs, tisztálkodási szere; a tehetséges gyermek lemorzsolódik a tehetséggondozó iskolából, mert nem tudja a család megvenni a felszerelést, és képtelen kéthetenként tiszta ágyneműt adni neki; a kétségbeesés és a napi robot monotóniája vagy az alkoholizmusba, vagy a súlyos depresszióba vezet, ami egyenesen visszafelé az öngyilkossághoz. Az interjúk során megdöbbenve tapasztaltuk, hogy az általunk vizsgált családokban milyen gyakori az öngyilkosság, a 46 kérdezett családjában öt esetben fordult elő halmozottan a felmenők és a testvérek halálának okaként (egyébként ugyanilyen gyakori volt a baleset is).

Az eddigiekben csak elvétve utaltunk a cigány és nem cigány kérdezettek közötti különbségekre. Tettük ezt azért, mert a cigány és nem cigány napszámos családok között kevesebb a különbség, mint az azonoság. Az általunk kérdezett szegény csoport többsége cigány származású, ami nem azt jelenti, hogy az adott településeken a mély szegénységben élők többsége cigány. A mintavétel nem volt reprezentatív, de nem is volt a kutatás célja a reprezentatív mintaválasztás, mivel inkább a belső viszonyokat akartuk megismerni, és a fenomenológiai módszerrel dolgoztunk. Ennek ellenére szimptomatikus, hogy a kérdezettjeink közé bekerült legnehezebb helyzetűek mindegyike cigány. De a cigány származás nem egyértelműen jelzője a legnehezebb helyzetnek, mert a cigánycsaládok jórésze rendelkezik olyan munkakultúrával (ez is a két világháború közötti mintákat követi), ami lehetővé teszi a napszámos viszonyba való beilleszkedést, az önellátásra termelést, továbbá – bár ők is a cigányközösség keretein belül mozognak, de kapcsolódnak a jobbmódúakhoz is – tudják használni a nagycsaládi, szomszédsági és családi közösségek reciprocitáson alapuló támogató rendszerét.

De ezek a tőkék is alá vannak vetve a piaci viszonyoknak. A napszámosok legnagyobb ellensége a munkaerő-piaci túlkínálat, ami – mint már említettük – a fekete munka piacán is megjelent. Ha nincs elég munka, akkor a szűkös szociális ellátások nem biztosítják a túlélést. A fent emlegetett munkakultúrát is csak akkor lehet megszerezni, ha az ember hozzáfér a munkához. A munkaerő fenntartása is csak akkor sikerülhet, ha van elég munka. Ahol nagyobb a konkurencia, és kevesebb a munka, ott nem lehet élni például a fent leírt túlélési stratégiákkal sem. Nincs felkészülés a télre, csak éhezés, amitől a felnőttek olyannyira legyengülnek tavaszra, hogy nemigen kellene a gazdáknak (főleg, ha jobbat is találnak). Sok panaszt hallottunk arról, hogy mennyire rossz a napszámosok fizikai állóképessége: nem tudnak már tíz órát dolgozni egyhuzamban. A „kommenció” sem jár mindenütt, csak ahol nem olyan nagy a konkurencia. Sokszor van hát, hogy a munkás éhesen kezd az első napot, és vagy kibírja estig, amikor vehet ételmezt, vagy nem. A nehéz fizikai munka végzése közben pedig nem lehet megerősödni. A rossz munkásra nem lehet rábízni a szerszámokat, és főleg nem a munkagépeket.

A munkaképesség elvesztésének veszélyére figyelmeztet az is, hogy a mély szegénységben élő családok legelesettebbjeiben sokszor már a csak a nők és a gyerekek kapnak munkát. A férfiak otthon ülnek. Ahogy

egyik interjúalanyunk, egy szociális munkás mondta: „Nagyon sokszor előfordul, hogy az apa marad otthon a gyerekekkel, az anya elmegy dolgozni, akkor is ha már állapotos. Megy és ássa a krumplit, szedi az uborkát, vagy bármi. Miért az anya megy el? A férfiak érdektelenek. A férfinak ez így tökéletes, hogy ő otthon van. A gyerekekkel persze nem foglalkozik, a nagyobb gyerekekre ráhagyja a többit, ő meg elmegy a kocsmába, kártyázik vagy szomszédol. Mi az a „szomszédolás”? Unatkozunk, ne legyünk otthon, üliünk egy szobában huszan-harmincan, jó hűvös van, nézzük a tévét, közben jól elbeszélgetünk. A gyerekek meg ott kint nyugodtan lehetnek, nem foglalkoznak velük egyáltalán. Az a lényeg, hogy ők jól elvannak, nem zavarja őket semmi. Nincs életcéljuk. Ha kérdezed, miért nem mennek dolgozni, akkor azt mondják, hogy nem jár erre olyan autó, amelyik keres ilyen embereket, hogy elmenjünk dolgozni. Hiába mondom, hogy a munka után menni kell, azt keresni kell.” A kollégánóval ellentétben nem gondoljuk, hogy a férfiak otthonülésének az érdektelenség lenne az oka. Tapasztalataink szerint a napszámos létnek sajátos „etikettje” van. Valóban arról van szó, hogy ha „nem hívják őket”, ők hiába mennek „munkát koldulni” (saját kifejezésük). Egy idő után feladják, vagy meg sem próbálják, mert látják a többiek példáján, hogy hiába. Amit a kollégánó érdektelenségnek nevez, az szerintünk inkább rezignáció.

Ebből a szempontból is fölértékelődnek a szociális ellátások, amelyeknek ez esetben egyértelműen van szerepük a munkaerő fenntartásában. A mai napszámosok sajátosan modern forrásfelhasználási technikákat alkalmaznak, igyekeznek „több lábon állni”, erre utal a napszám és a szociális ellátások kombinációja. A baj csak ott van, hogy a szociális ellátások jövedelemfenntartó képessége nagyon csekély, a napszám pedig nagyon bizonytalan. A „több lábon állás” ráadásul illegális.

3. Következtetések

A napszámos viszony – amely kétségtelenül a vizsgált települések társadalmának sajátos integrációs viszonya, s az Amartya Sen által leírt⁹ igazságtalan beillesztést jelenti –, a munkásokra nézve rendkívül hátrányos és feltételeiben mélyen egyenlőtlen. Mint láttuk, a napszámos viszonyból „felfelé” nehéz kikerülni, bizonyos feltételek hiánya esetében reménytelen, „lefelé” annál könnyebb. A még tovább csúszáshoz elég, ha a kirekesztettséghez vezető feltételek halmozódnak, például a fő kenyérkereső kiesik (börtönbe megy, vagy alkoholistá válik, vagy megbetegszik), vagy egy rossz év nélkülözéseinek következtében, amit a tartalékok hiányában képtelen ellensúlyozni, annyira elveszíti a munkavégző képességét, hogy már nem kell a gazdáknak, vagy egyszerűen csak kiöregszik a napszámából, „nem hívják már”, és nem tud munkajövedelemre szert tenni.

Azoktól, akik még a fekete munka piacáról is kiszorulnak, megvonja a társadalom az élethez való jogot. A társadalomnak ebben a szegmensében az emberek folyamatosan veszélyeztetettek: az éhség, a legalapvetőbb civilizációs feltételek hiánya, a kezeletlen betegségek és a gyakori

⁹ Amartya Sen: Kirekesztés és beillesztés. *Esély*, 2003, 2. sz., 3–15. o.

TANULMÁNYOK

fogyatékoság, a társas támogató rendszerek hiánya, sőt a terror a szomszédok részéről és a családban, a szegényeket fenyegető sajátos kizsákmányolási módoknak való kiszolgáltatottság és a devianciák legváltozatosabb formái a legszegényebbek gettóiban a mindennapok velejárói. Ebben a helyzetben legtöbbször az öngondoskodási képességet meg- vagy visszaszerezni önerőből nem lehet, és tekintettel a csoport bővített újratermelődésére, szembe kell néznünk azzal, hogy van a társadalomban egy olyan réteg, amelynek tagjai esetleg sosem tudnak piacképes munkaerővé válni.

Ezt a társadalmi csoportot egyik integrációs ügynökség sem képes elérni: a szociális szolgálatok tehetetlenek a problémák ilyen halmozódásával szemben, és eszközeik teljes mértékben elégtelenek akár a csekély mértékű befolyásolásukra is, ami egyenesen vezet az önfelmentő ideológiákhoz, végső soron pedig az áldozatok vádolásához; az iskolák a súlyos nélkülözés áldozataivá vált gyermekeket nem képesek megfelelően tanítani, ezért számúzik őket a kisegítő iskolákba, ahol felkészületlen tanárok igyekeznek legalább megőrizni őket; ezeket a csoportokat a kisebbségi önkormányzatok és a civil szervezetek is csak legfeljebb némi alamizsnával érik el.

A kép azonban nem lenne teljes, ha legalább néhány bekezdés erejéig nem világítanék rá arra is, hogy a helyi önkormányzatok miért nem képesek a legelesettebbek helyzetén változtatni. A nélkülöző emberek nélkülöző helyi társadalmakban élnek, melyekben valamennyi rétegnek és csoportnak mindennapi tapasztalata a hiány és a bizonytalanság. Vizsgálataink a négy településen sajátos működési mechanizmusokat tártak fel, melyek meghatározzák az egyes társadalmi csoportok beilleszkedését és kirekesztődését. Ezek a mechanizmusok pedig ugyanúgy meghatározzák az önkormányzati szociális ellátásokról döntő és a szociális szolgáltatásokat végző emberek cselekvési terét, mint ahogyan a helyi társadalom elrendeződését is.

A hiány és bizonytalanság következtében az önkormányzatok is túlélési stratégiákat alkalmaznak, és ezek egyáltalában nem különböznek a szegény családok stratégiáitól. Kényszerpályák jönnek létre tehát, melyek minden résztvevő döntési lehetőségeit behatárolják. Mindannyian ugyanabban a helyi társadalomban élnek, ugyanazoknak a viszonyoknak, szabályoknak alávetve, bár ezek a viszonyok természetszerűen teljesen különböző módon hatnak rájuk.

A helyi ipar hiányában vagy leépülésének következtében a termelés az általunk vizsgált településeken szinte csak a mezőgazdaságra alapozódhat. A mezőgazdaság helyzetéből következik, hogy ez a termelés nem a modern, tőkés termelési viszonyokat alakítja ki, hanem egy lényegesen archaikusabb formát, a *napszámos viszonyt* rekonstruálja. Ez is a hiány következménye, ugyanis a helyi gazdák (akik a termelészövetkezetek felbomlásával, a kárpótlással majd a föld-akkumulációval sikerrel jutottak megfelelő nagyságú földhöz) csak úgy tudnak a nyugati piacokra versenyképesen termelni, ha nagyon olcsón termelnek, ez viszont a fekete munka nélkül nem megy. Egyéb lehetőségek híján ebben a termelési viszonyban az általunk vizsgált négy településből háromban a helyi társadalomnak gyakorlatilag minden tagja részt vesz, a szociális ellátások for-

rásainak „kapuőrei” éppúgy, mint azok kedvezményezettjei, és ez befolyásolja a szociális ellátások és szolgáltatások működését. A negyedik településen ez a viszony nem mindenkire terjed ki, de így is jelentős.

A források szűkösek, körülöttük emiatt harcok alakulnak ki, ami szintén befolyásolja a szociális ellátások és szolgáltatások tevékenységét. Sajátos kultúrát láttunk, melyet a „hiány és bizonytalanság kultúrájának” nevezhetünk. A helyi társadalom fent és lent lévő emberei ugyanazzal a dilemmával szembesülnek: úgy kell felelősséget vállalniuk, hogy közben nincsenek meg ennek a feltételei, és még a feltételek hiányáról sem lehet túl sokat panaszkodni, mert ez ráirányítja a figyelmet a hiányosságokra, sikertelenségekre, ami maga után vonja a feladatok elhanyagolásának vádját. Hogy példát írjunk a „fent” és „lent” ugyanúgy működő dilemmára, nézzük meg az éhező és rongyos gyerekek példáját. A szegények esetében a gyermek jóllétéért nemcsak a szülő felel, hanem a szociális biztonság helyi rendszere is. Ezen belül önálló segély a gyermekvédelmi támogatás. Az önkormányzati tisztviselő viszont nem tud elég pénzt adni a munkanélküli szülőnek arra, hogy eltartsa saját magát és gyermekét. Ugyanakkor – mivel felelősséget visel a gyermek megfelelő fejlődéséért – nem mondhatja, hogy kérem, erre itt nincs pénz, mert nagyon csekély a segélykeret. Ezért – ha minden lehetséges forrást megnyitott, de a gyermek mégis nélkülöz – áthárítja a felelősséget a szülőre, mert azt már mégsem lehet, hogy nem vállalja a felelősséget az általa világra hozott gyerekért (innen jön a sok gyereket vállaló felelőtlen szülők hétköznapi elmélete). Ha ugyanis a hivatal ilyen helyzetben vállalja a gyermek megfelelő fejlődéséért a felelősséget, egyetlen lehetséges lépése marad: elviszi a gyereket az intézetbe, mert ott anyagi téren nem fog nélkülözni. Erről viszont a legtöbbször pontosan tudja, hogy méltánytalanság, ráadásul tiltja a gyermekvédelmi törvény. Közben a szülő is csak egy ideig mutogathatja az üres pénztárcáját (ha van neki egyáltalán), mert amikor már minden lehetőséget kimerített, amit a társadalmi védőháló nyújtott, és már mindent megtett, hogy pénzt szerezzen, és a gyerek még mindig nélkülöz, akkor nem háríthatja vissza a felelősséget a hivatalra, mert akkor ez egyenlő annak beismerésével, hogy képtelen gondoskodni a gyerekről, és akkor elveszíti. Az üres pénztárca és a nélkülöző gyerek túlzott mutogatása – mindkét felelős fél esetében – tehát a hiányokra hívja fel a figyelmet és az elhanyagolás vádjához vezet.

A hiány és a bizonytalanság sokféle következménnyel jár, többek között:

- felértékeli a megszerezhető forrásokat, például a szociális ellátásokat, még akkor is, ha ezek igen csekély értéket képviselnek, és harcokat indukálnak ezek körül;
- leszűkíti a horizontot, vagyis nem teszi lehetővé a hosszú távú tervezést, emiatt a „fentiek” éppúgy, mint a „lentiek” egyik napról a másikra élnek;
- növeli a társadalmi távolságot a „fent” és a „lent” között, ami csökkenti a szolidaritást, vagy inkább leszűkíti a szolidaritás terét,
- egyúttal sajátos lojalitás-konfliktusokat termel, ugyanis a hátrányos helyzetű mezőgazdasági közösségekben nemcsak mély-szegény mezőgazdasági munkások, hanem tönkrement kisbirtokosok is vannak, akik-

nek egy rossz év elviszi a kenyerüket, és akik ugyanolyan pénztelenek lesznek, mint a mély-szegény mezőgazdasági munkások. A szociális források kapuórei, akik a legtöbbször maguk is kistermelők, pedig társadalmilag nyilvánvalóan sokkal közelebb állnak a lecsúszott szűkölködők-höz, mint az előbbi nincstelenekhez. Ebből áll elő a lojalitás-konfliktus.

Zárszó a beavatkozás lehetőségeiről

Tanulmányunk megállapításaiból szervesen következik, hogy a beavatkozási lehetőségek vizsgálatában egyszerre vettük figyelembe a szociálpolitikai és szociális munkás beavatkozás eszköztárát. Azt is szem előtt kell azonban tartanunk, hogy a feltárt problémák hatékony kezelése nemcsak átgondolt szociálpolitikai és szociális munkás eszközöket igényel, hiszen a vizsgált települések helyzetének javítása átgondolt kistérségi fejlesztések nélkül lehetetlen.

A szociálpolitikai beavatkozásoknál nyilvánvalóan azokra az eszközökre gondolunk, amelyekkel lehetővé válik a napszámos lét kiszolgáltatottságának csökkentése, mint amilyen mindenek előtt a fekete munka és az illegális túlélési stratégiák, elsősorban a több jövedelemre támaszkodás „kifehéritése”.

A szociális munkás beavatkozási módok felvázolásánál szemléleti megalapozásként a *közösségi fókuszú szociális munka*¹⁰ nézőpontját találtuk a leginkább reménykeltőnek. E nézőpontból a kirekesztettség lényegének a hatalmi egyenlőtlenséget tekintjük. A hatalom fogalmát viszont – a nemzetközi szociálpolitikai és szociális munkás szakirodalom¹¹ eredményeivel összhangban – a hazai értelmezéseknél szélesebb fogalomnak tekintjük: a társadalom által értéknek tekintett anyagi és szellemi javakhoz, a személyes életpályával és az életkörülmények alakításával kapcsolatos döntési lehetőséghez, valamint a társadalom formális és informális támogató rendszereihez való hozzájutás esélyeként határoztuk meg. A társadalmi kirekesztettség komponensei ezzel összefüggésben: a szegénység

10 Azért nem írunk egyszerűen közösségi szociális munkát, mert ez a fajta – nem az egyénekből, hanem sajátos szerveződéseikből vagy szerveződési lehetőségeikből kiinduló szemlélet, amelynek központi kérdése a társult embereknek a saját életfeltételeik megváltoztatására, javítására, döntési lehetőségeik szélesítésére, és az ehhez szükséges forrásokhoz való hozzájutásra vonatkozó képességének erősítése (az empowerment), nem egyszerűen azonos a korábbi közösségi szociális munka modellekkel, hanem azok továbbfejlesztése.

11 Lásd például: Braye, Suzy – Preston-Shoot, Michael (1995): *Empowering Practice in Social Care*. Open University Press, Buckingham – Philadelphia; Burke, Beverly – Harrison, Philomena (1998): *Anti-Oppressive Practice*. In: Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm szerk.: *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. Macmillan, London, 229–239. o.; Dominelli, Lena (1998): *Antioppressive Practice in Context*. In: Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm szerk.: *Social Work – Themes, Issues and Critical Debates*. Macmillan, London, 3–22. o.; Dominelli, Lena (1996): *Deprofessionalizing Social Work: Anti-Oppressive Practice, Competencies and Postmodernism*. *British Journal of Social Work*, Vol. 26, 153–175. o.; Jordan, Bill (1990): *Social Work in an Unjust Society*. Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.; Jordan, Bill – Jordan, Charlie (2000): *Social Work and the Third Way. Tough Love as Social Policy*. Sage Publications, London; Pierson, John (2002): *Tackling Social Exclusion*. Routledge, London és New York.

és az alacsony jövedelem, a munkaerőpiacra való bejutás lehetetlensége, a gyenge vagy hiányzó társas támogató rendszer, a területi illetve szomszédsági hatások, a szolgáltatásokhoz való hozzáféréstől való kirekesztettség.¹² Ezek egyike sem egyedi, elszigetelt jelenség, hanem a makrotársadalmi és a helyi társadalmakhoz köthető folyamatok következménye, amelyek nagyobb társadalmi és helyi csoportokat érintenek, ezért nem is befolyásolhatók pusztán az egyénekre fókuszáló gyakorlattal.

A közösségi fókuszú szociális munka a helyi társadalmakban létező integrációs problémák okait a helyi társadalmak viszonyaiban keresi (miközben természetesen nem felejtkezik el ezek összefüggéséről a makrotársadalmi viszonyokkal), és ezeket a viszonyokat igyekszik változtatni, hogy a lakóhelyi közösség társadalmi kohéziója növekedjen, és a kirekesztettek számára a beilleszkedés szélesebb útjai nyíljanak meg. Egy ilyesféle gyakorlat egyszerre célozza

- a kirekesztett csoportok érdekérvényesítési esélyeinek javítását, környezetalakító képességük növelését, legyen szó a szociális jogok érvényesítési lehetőségeinek növeléséről, a társas támogató hálók erősítéséről, a problémákban érintettek közötti partneri viszony kiépülésének elősegítéséről vagy a részvételhez szükséges tudások és készségek elsajátításának elősegítéséről,

- a helyi integrációs ágensek működésének javítását (a különböző közösségi tereket nyújtó szerveződések tartoznak ide, mint például az önkormányzatok szociális ügyosztályai, a szociális szolgálatok, az iskolák, a művelődési vagy közösségi házak, a civil szervezetek, az egyesületek, a vallási csoportok, és így tovább),

- valamint – nem utolsó sorban – a mindezekhez szükséges szolgáltatások fejlesztését, a szolgáltató rendszerek hatékony és integrált működésének elősegítését.

¹² Pierson, John (2002): *Tackling Social Exclusion*. Routledge, London és New York, 8. és kk. o.